

De Geografische ligging der Oude Stad Breda

door

L. MERKELBACH VAN ENKHUIZEN

Arnoldus de Lovanio dominus de Breda et Elyzabet eius uxor eiusdem terre domina universis presens scriptum visuris salutem et scire veritatem. Noveritis quod nos de consilio proborum et voluntate nostra dedimus omnibus in Breda commorantibus et suis successoribus in perpetuum possidenda, habenda et tenenda a nobis et nostris successoribus omnia communia pascua et wilderde, quae jacent inter Emelberge et Ypenlaer usque ad fossam tendentem versus molendinum et usque ad silvam, quae dicitur Verdebos.

Insuper conferimus et contulimus predictis de Breda omnia novalia in prefatis locis et terminis, quae data sunt ex parte nostra infra tres annos transactos usque in hunc diem ad sua communia pascua perhenniter libere possidenda. In cuius rei testimonium presens scriptum sigillis nostris confirmavimus. Datum in die Servatii anno domini M.CC.LXXX mo.

In dorso: Gifte van Heer Arnout van Leuven van de gemeene vroenten aan die van Breda. 1280.

Perkament: De beide zegels zijn verloren.

Vertaling:

Arnoud van Leuven, heer van Breda, en zijn echtgenote Elisabeth, vrouwe van dezelfde Lande, aan allen die dit geschrift zullen zien, heil en kennis der waarheid. Aan U zij cond gedaan, dat Wij, na beraad met onze vroede mannen en uit vrije wille,

Arnoud van Leuven die de lenda = Hytiber emf vroz
 ensem die die vnuisig p'ent p'it = v'iturs = ate
 = p'ue v'itrem. p'ontis qd n'f de consilio p'boz = v'olum
 v'ite n'ra d'itum) amibus in v'eda amoz'ndibus = p'ue
 p'ecessibus p'p'etua possidenda habenda = tenenda A nob
 = n'is p'ecessibus us omia amunal pascua = v'ille q' facit
 int' p'uberge = ypenlaer usq' als fossim tenende p'ue
 molendinum = usq' als silua q' dicit' v'erbos. Jusup' p'ue
 = v'itubing) p'ictis de v'eda omia noua i' p'actis lous =
 d'umis q' d'ita p' de n'ra infra es' d'inos' r'isactos usq' in
 hunc d'ez' als p'ia amunal pascua p'uenit l'ibe possidenda
 p'ue' v'it' bestuoniu p'ens p'it = p'it n'is = p'uarung)
 Dat' in die d'ignu' Aug' d'ni m' c' cc' lxxx.

Giftbrief van de gemene vroenten tussen de Emelenberg en Ypelaer door Arnoud van Leuven
 en Elisabeth van Breda aan die van Breda, 1280 (Zie pag. 95).

geschonken hebben aan alle inwoners van Breda en hun nakomelingen, om hetzelfde voor immer in gemeenschap te bezitten, en van Ons en onze nakomelingen in leen te houden: al de weiden en wilderden gelegen tussen de Emelenberg en de Ypelaer, enerzijds tot aan de Molengracht en anderzijds tot het bos, Verdebos geheten. Bovendien verlenen en schenken Wij aan voornoemde inwoners van Breda alle nieuw ontgonnen gronden daar ter plaatse, door Ons de drie laatste jaren aldaar uitgegeven, om deze, vrij van lasten, ten eeuwige dage te blijven bezitten als hun gemeenteweiden. Tot getuigenis hiervan hebben Wij deze brief met onze zegelen bezegeld. Gegeven op Sint Servaasdag in het jaar onzes Heren M.CC.LXXX. (1280)

Het hiervóór op nagenoeg werkelijke grootte (21½ bij 17 cm) afgedrukte en nog zo gaaf gebleven charter heeft voorzeker allereerst voor Breda een grote ideële waarde, omdat dit een der oudste tot heden bewaard gebleven oorkonde is, waarin Breda reeds als een gemeenschap wordt gezien, en met een privilege wordt begiftigd. Het berust thans in het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch.

In 1223 wordt nog gesproken over „castrum et villa de Breda”: de burcht en het landgoed van Breda. Rond de oude burcht van de heren van Breda hadden zich reeds verscheidene huisgezinnen gegroepeerd. Aanvankelijk werkten deze nog geheel ten bate van de heer; de bevoorrechten onder hen mochten op de grond van de hofheer al geheel of ten dele voor hun eigen nooddrift zorgen; allen betaalden als horigen enig hoofdcijns, hofgeld of hoofdgeld genoemd.

Toen Godfried IV van Schoten, heer van Breda — in navolging van de hertog van Brabant — in 1246 zijn horigen de vrijheid schonk, geschiedde zulks op voorwaarde, dat uit de roerende nalatenschap van de vrijgelatene — van onroerend goed was nog geen sprake — de heer het beste deel „de Keurmede” mocht kiezen. De heer schonk een deel van zijn heerlijke gronden in vrucht-

gebruik eerst aan zijn hofdienaren, later ook aan zijn vrijgelaten mannen, toen „laten” genoemd, of aan andere van hem onafhankelijke personen tegen betaling van een grondcijs, een belasting, in de heerlijkheid Breda erfcijs of herencijs geheten.

Ook wanneer hij als leenheer bepaalde domeingronden aan zijn leenman wel of niet erfelijk uitgaf, bleven op deze gronden de cijsrechten drukken, nog afgezien van andere verplichtingen, die de leenman op zich nam.

Geleidelijk echter ging de horigheid over in het laatschap; geleidelijk ook kon de laat en de vrije man grondeigendom verwerven, hetzij uit een genadige schenking, hetzij door een genadige koop — b.v. als de heer geld nodig had —; maar aanvankelijk altijd, en veelal nog eeuwen later, bleef ook dan de heer of de eigenaar het cijsrecht vorderen, totdat dit ten slotte vergroeide tot een erfpacht. De meeste bewoners zullen aanvankelijk in deze overgangperiode noch het initiatief, noch de middelen bezeten hebben, om tot grondeigendom te geraken.

Omdat Breda in een charter van 1252 stadsrechten ontving (waarin de inwoners „oppidani” poorters genoemd werden en naar Antwerpen ter hofvaart mogen trekken in hoger beroep op een in Breda geveld vonnis,) zouden we vanzelf sprekend verwachten, dat Breda het uiterlijk van een stadje had verkregen door muren en wallen; daarom valt een dertigtal jaren later — in 1280 — des te meer vage uitdrukking op: „**omnibus in Breda commorantibus**”, d.i. „aan allen die in Breda wonen”, wat veeleer zou wijzen op een dorpsgemeenschap of dorpsbevolking, zoals wij lezen in het Handvest van Etten in 1267 „**concessimus hominibus juxta Etten manentibus**” d.w.z. „wij hebben verleend aan de mensen in, of te, of rond Etten woonachtig..... Of was het privilege bedoeld voor iedereen: poorters en ingezetenen?

Voorzeker, al was de eerste opkomst van Breda niet onderscheiden geweest van die der andere dorpen en gehuchten, — handel en industrie waren nog onbekende grootheden; de onmisbare primitieve ambachtslieden waren in hun levenspeil nog niet hoger geklommen dan de rest van de bevolking, zodat ieder

in eigen behoeften van voedsel, kleding en huisvesting nog meest zelf moest voorzien, — toch mogen we aannemen, dat het charter van 1252 geschonken werd omdat zeker sedert 1246 het uiterlijk van Breda en zijn bewoners reeds min of meer een stedelijk karakter verkreeg, bepaald door de economische ontwikkeling van handel en nijverheid.

Bovendien, in 1259 schijnt Breda al op te treden onder de Brabantse steden, en in 1300 zijn er al sporen van een georganiseerd Gildewezen.

In dat charter van 1280 schonk Arnoud van Leuven, de weldadige heer van het Bredase Land aan de bewoners van zijn stad, enige „weiden en wilderden”; weiden d.w.z. laag gelegen broeklanden en zure gronden, die als een natuurlijke waterboezem van de Mark (rivier) in de winter en ook menigmaal in 't voor- en najaar één aaneengesloten watervlakte vormden (zoals nog in 1625 en 1637 deze gronden bij de belegering van Breda geïnundeerd werden, blijkens de nog bestaande kaarten en prenten van die tijd), maar die des zomers een begerenswaardig voedsel leverden voor de schapen en het magere vee; wilderden waar de bevolking het ruige schaarhout kon kappen voor de open haard (kolen werden toen immers hier nog niet gestookt); waar zij plaggen kon steken die konden dienen als strooisel voor de potstal, of om stalmest te vormen voor de ontgonnen bos- en heidegronden, ofwel om die als turf te branden; bovendien werden die wilderden ook afgeweid door schapen en varkens.

Arnoud van Leuven schonk in 1280 aan de inwoners van Breda tot gemeentegrond: „al de weiden en wilderden tussen de Emelenberg en de Ypelaer, strekkende enerzijds tot aan de Molengracht en anderzijds tot het bos Verdebos geheten”.

Uit de tekst blijkt, dat noch de Emelenberg noch de Ypelaer begrepen waren onder deze schenking, hetgeen ten overvloede nog kan bewezen worden door het feit, dat het geschonken gebied sedert die tijd altijd heeft geressorteed onder Breda (waarvan Teteringen in 1796 tot een zelfstandige gemeente werd

afgescheiden); daarentegen is de Emer immer onder Princenhage; Heusdenhout, Lijndonk en Ypelaer altoos onder de jurisdicties van Ginneken en Bavel gebleven.

De grondslag of het maaiveld van de Emer, ook die van de Achterste Emer, ligt met een hoogte van 2,7 en 2,6 meter boven N.A.P., ook nu nog ruim 1 meter boven de Oost en Zuidoost daarvan gelegen omringende moeren en lage weiden. Van uit den Emer Zuidoost gaande, ligt het eerste hogere terrein van ruim 5 meter even ten Zuidoosten van de Ypelaer. Toen de kom (of de eerste veste?) van Breda in 1280 nog zulk een kleine omvang had, staken die twee heuveltjes boven het moerasland uit. Volgens een andere mening, waarvoor enige oude charters schijnen te pleiten, zou niet bedoeld zijn de Emer onder Princenhage, maar een ander bergje van 2,6 meter, gelegen ten Oosten van de Mark (even ten Noorden van de Crocht) onder de gemeente Terheiden, dat evenwel reeds op een oude kaart (van 1637?) Conynsbergh genoemd werd.

De inwoners van Breda kregen heel die strook weiden en wilderden ten Noordoosten van Breda „streckende enerzijds tot aan (usque ad) de Molengracht en anderzijds tot het bos Verdebos geheten”. Terwijl deze strook ten Westen aan Breda raakte, zullen de Zandbergen en de Molengracht de Zuidelijke en Zuidwestelijke begrenzing gevormd hebben. Welnu, dan zal anderzijds het Verdebos de Noordoostelijke grens aangegeven hebben, m.a.w. een plaats waar die weiden en wilderden eindigden tegen de hoger gelegen en wellicht ten dele reeds eerder uitgegeven en in cultuur gebrachte grond.

Zouden we, in plaats van het onbekende Verdebos, mogen lezen Vordebos of Voerdebos, dan waren we georiënteerd, omdat we een Voerde of Voorde nog heden kennen ten Noordoosten van de Ypelaer: Tervoort, een oudtijds doorwaadbare plaats in het snelvlietend beekje de Ley, over welke Voorde zich oude wegen baanden naar Holland en Gelder: enerzijds uit het Westen de oude Sprundelsche baan die gaande langs de Roskam en Oranjeboom ten Zuiden van Princenhage, zich verbond met oude

wegen van uit Antwerpen langs Zundert en Rijsbergen; en zo langs Ginneken (de oudst bekende overbrugging over de Mark), en dan langs Overakker en het Bavelsche Kerkeind zich over Tervoort naar Dorst richtte; anderzijds uit het Oosten de Oude Maastrichtsche baan langs Alphen over Gilze, verder over de Oude Dijk en de Hooge Aard, over Lijndonk (het oude Lyndenbos of Lyndenhout) en Tervoort naar Dorst; en zo verder Noordwaarts over Oosterhout en Geertruidenberg naar Holland, of Oostwaarts over Dongen naar 's Hertogenbosch en Gelder.

Deze hypothese krijgt waarde vanwege de naam Voorde, die wijst zowel op een hoge ouderdom als op een oude verkeersweg. En in feite sprak het archief van de abdij van Thorn in 1299 reeds over de Voort alhier. Ook woonde er van 1308 tot 1500 een gegoede familie Van der Voert. De oudst bekende draagster van die naam is Heilwig van der Voert begijn, die aan het oude begijnhof van Breda in 1308 een cijns schonk, gevestigd op land onder Lyndonk te Bavel.

De naam Ypelaer zal verklaard mogen worden als een uitgestrekt gebied van lage weiden en wilderden, waar mogelijk reeds in oude tijden op het Zuidoostelijk hoger gelegen gedeelte (ter plaatse ongeveer van het huidige Seminarie) een woning stond, en waar bovendien ook olmenbomen of als een laan naar de woning waren aangeplant of in het wild groeiden, n.l. olmenbomen of iepen liefst groeiend op laag gelegen waterrijke gronden, grenzend aan het hoger gelegen en zoals uit de namen blijkt bosrijk gebied n.l. het naburige Lyndenhout nu Lijndonk; Hosenhout nu Heusdenhout; Ulvenhout en ten slotte Baveloo, het bos van Bavo, nu Bavel geheten.

In de schenking van 1280 waren ook begrepen „alle nieuw ontgonnen gronden daar ter plaatse, door Ons de drie laatste jaren aldaar uitgegeven”. Ter verklaring van deze woorden kan het archief van de abdij Thorn ons nadere inlichtingen verschaffen.

Onder goedkeuring van de bisschop van Luik en van de hertog van Brabant als voogd der abdij, had de abdis in 1243 wegens geldgebrek aan Godfried van Schoten heer van Breda haar inkomsten beleend, welke jaarlijks moesten worden opgebracht door haar horigen, laten en hoevenaars van Gilze c.a.

Toen evenwel in 1277 die hypotheek door de abdis werd afgelost en Arnoud van Leuven heer van Breda het onderpand moest teruggeven, mocht hij in erfpacht behouden (als leenman der abdij) „de agricultura” d.i. de winning of ontginning van Ulvenhout, van het bos Lydenhout, en de tienden van Ginneken. Dat de grond van Ypelaer afkomstig is van Thorn, kan wellicht uit het tiendeigendom bewezen worden, dat aan Thorn in eigendom overbleef nadat zij de grond in erfpacht had gegeven; en deze voornoemde uitgifte in erfpacht o.a. van het bos Lydenhout in 1277, kan also verklaren, hoe Arnoud in 1280 kon spreken; „alle nieuw ontgonnen gronden daar ter plaatse, door Ons de drie laatste jaren aldaar uitgegeven”.

De schenking wordt bepaald door vier grenzen:

Emelenberg—Noordwest van Breda gelegen.

Als tweede gold Ypelaer, Zuidoost van Breda.

De verbindingslijn Emelenberg—Ypelaer wordt gesneden door een lijn Zuidwest—Noordoost. De Zuidwest-grens wordt bepaald door de Molengracht bij de Zandbergen. Verdebos zou dus de Noordoost-grens kunnen vormen.

Verwonderlijk lijkt het, dat niet het oude goed Gageldonk als grens werd genomen; maar dit wordt begrijpelijk als we ons herinneren, dat een donk of landtong geen duidelijk hoogtepunt, maar veeleer een glooiende lijn vormt. Wel echter had men het Huis of de burcht (?) Gageldonk als Noord(west) limiet kunnen noemen; of ..... was dat huis of die burcht (?) — waarvan nu het bouwvallig poorthuis het enig relict is — in 1280 nog niet gebouwd? Of reeds vervallen?

Wat nu „de Emer” heet, ligt even ten Noordoosten tegen het oude Gageldonk; en vermits „de Emer” een afgerond bergje is met de grootste hoogte van 2.7 M in de omgeving, ligt het voor

de hand „de Emer” te identificeren met de oude „Emelenberg”.

Het Verdebos zal gezocht moeten worden ofwel tusschen Ter-voort en de kapel van Heusdenhout, ofwel ten Noorden daarvan. Volledige reconstructie zal wel niet meer mogelijk zijn.

* * *

Tussen de elfde en de dertiende eeuw was het grondgebied tussen Dordrecht en Breda een twistappel voor de hertogen van Brabant en de graven van Holland. Het was een relict van de oude gouw (later graafschap) Strijen, dat in een Noordelijk en Zuidelijk deel werd gesplitst, maar waarop zowel Holland als Brabant rechten deden gelden.

Godfried van Schoten heer van Breda, die in deze strijd zijn eigen familiedomein of allodiale goederen rond Breda veilig wilde stellen, droeg rond 1169 aan de machtigste partij n.l. aan de hertog zijn erfgoed op, te weten: de burcht van Breda met al het land gelegen in of onder den Hage „intra (drukfout voor infra?) indaginem quod vulgo Hagen dicitur”, of: „infra locum qui Haga dicitur”. Ofwel infra = beneden = ten Noorden van de Hage. De hertog schonk hem dit gebied in leenverhef (feodum) terug, maar breidde dit leengebied uit met de vennen en moeren tot aan de Striene rivier, die van Schakerloo tegenover Reimerswaal langs Steenberg en naar het dorpje Strijenmonde stroomde en daar in de Maas viel. Hij krijgt bovendien de geleydetol van Breda.

Een accord tussen beide twistende partijen kwam ten slotte tot stand op 3 November 1203 (of reeds 1198?), waarbij de hertog Dordrecht met een brede strook grond ten Zuiden daarvan voor immer aan Holland in erfelijk leen afstond, en waarbij de graaf voor eeuwig afzag van zijn vermeend recht op Breda.

Als een indirect gevolg van voornoemde opdracht en voornoemd accord mag beschouwd worden het feit, dat de hertog op 24 Februari 1212 of 1213 aan Godfried van Breda o.a. de helft van de „tol der schepen door de Rijn en Schelde” schonk (of:

tot aan de Rijn?). Het beheer van deze tol ten Zuiden van Bergen op Zoom of Halsteren was te voren aan de heren van Ossendrecht en Borgvliet opgedragen geweest, maar was hun ontnomen. Deze helft van de tol zal m.i. betreffen de tol op de Striene tot de Maas, en op de daarin uitstroomende wateren zoals o.a. de Lede (de Roosendaalse en Steenbergse Vliet), de Dintel, de Mark en de Donge. Let wel, het Bredase land werd pas in 1287 gesplitst, zodat het in 1212/3 nog tot Tholen reikte.

Welke verklaring aan dit tolrecht op „Rijn en Schelde” ook moge gegeven worden, duidelijk is dat de heer van het „castellum de Breda” nu belast wordt met de taak om de grens van het Brabantse land in het hertogdom te bewaren en zo nodig te verdedigen tegen Holland, alsmede om de Brabantse tollën veilig te stellen.

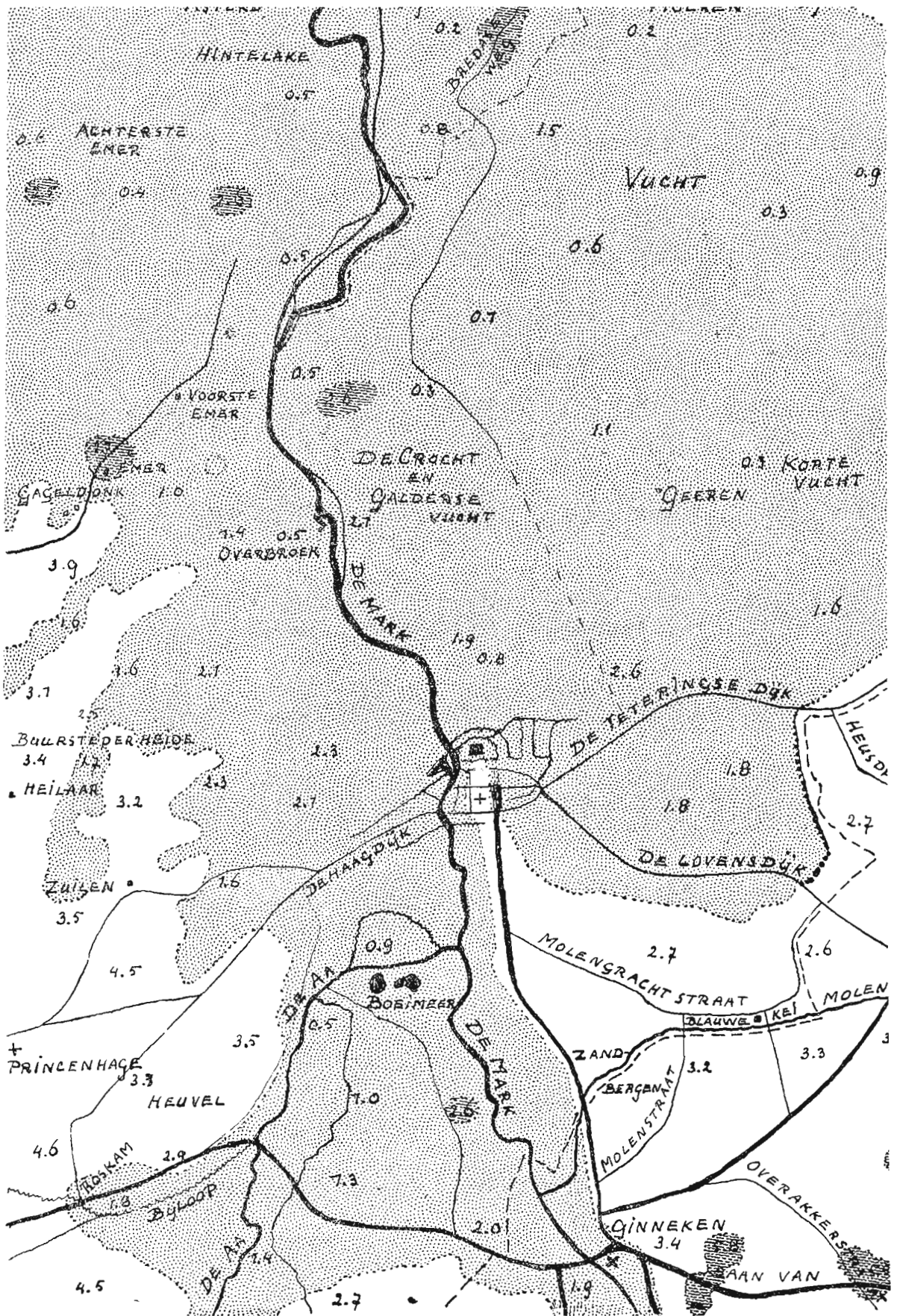
De heer van Breda zal daartoe zijn eigen tol-wachtschip uitrusten met eigen tollenaar.

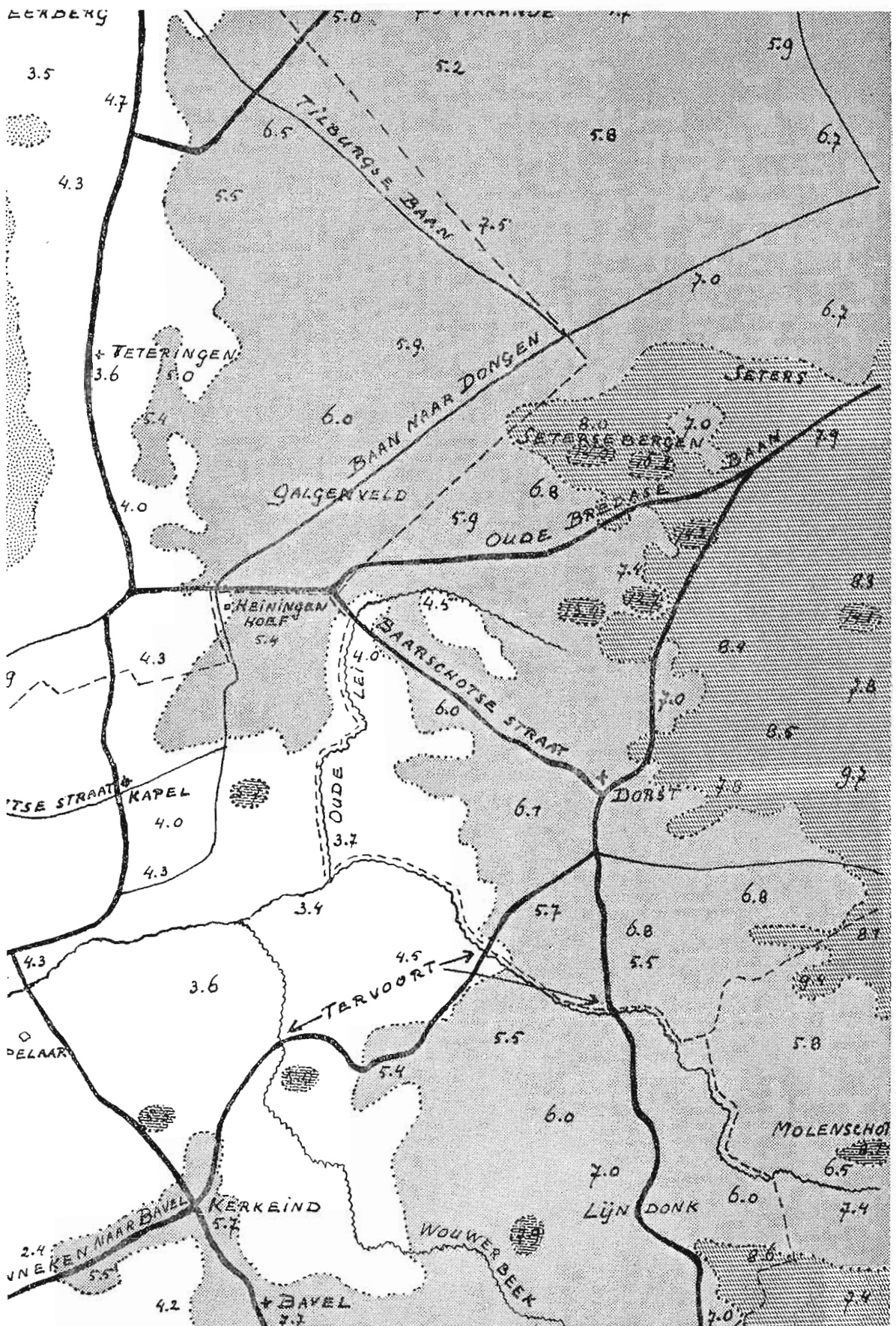
De grenzen tussen Brabant en Holland werden in de veertiende eeuw meermalen afgebakend en herzien, totdat ten slotte de limiet samenviel met de Noordgrens van Terheyden; en verder Oostwaarts liep over het Huis te Strijen bij Oosterhout naar de Noordgrens van Dongen.

Deze strook grond „Hollands Brabant” geheten, dateert bijgevolg van rond 1200. Deze strook werd gekruist door de Noordgrens van het oude bisdom Luik, die langs het Oude Maasje (in de Langstraat), en langs de Oude Maasbedding Noordwest de Striene bereikte, vervolgens deze Zuidwest volgde, tot waar deze (bij Schakerloo) zich met de (Ooster)Schelde verbond, om ten slotte Zuidwaarts de Oosteroever der Schelde te houden tot Ossendrecht.

Ten gevolge van de St. Elizabethsvloed in 1421, waardoor het Hollands Diep, de Amer en de Biesbosch ontstond, werd deze strook „Hollands Brabant” wel in twee delen gescheiden, maar desondanks bleven beide Hollands territorium.

Welnu, bij de oprichting der nieuwe bisdommen in 1559, waardoor o.a. de bisdommen 's Hertogenbosch en Antwerpen

werden gesticht, werd — hoe bevreemdend ook voor ons — het Hollands deel ten Zuiden van het Hollands Diep en de Amer tot de Donge (bij Geertruidenberg), niet bij het bisdom Antwerpen gevoegd, maar bij het bisdom Den Bosch ingelijfd. Deze toestand is sedert zo gebleven, ook bij de wording van het apostolisch vicariaat van Breda in 1803 en bij de verheffing van dit vicariaat tot bisdom in 1853. Dit is zeker eigenaardig, want in velerlei opzicht: geographisch, demographisch, èn sociographisch heeft deze strook van Zevenbergen en Zwaluwe tot Geertruidenberg meer banden met het Bredase Land dan met de Langstraat, om van de Meierij en Den Bosch maar niet te spreken.

Vanzelfsprekend was het van groot belang voor de verdediging der hertogelijke rechten dat de **brede waterboezem** aan beide oevers van de Mark ten Noorden van Breda, tot het ressort van de burcht behoorde; Noordwaarts zóver, als het Brabantse territoir reikte.

Wat nu de gemeente **Terheyden** heet, zal (met de onderhorige gehuchten) vermoedelijk rond 1328 een eigen schepenbank verkregen hebben; het werd toen een afzonderlijk rechtsgebied, afgescheiden van Breda. Toch bleven — blijkens een ordonantie van 1356, opgenomen in de „Oude Rechtsbronnen der stad van Breda” — de Terheydense mannen ingelijfd bij de Bredase legervendels „want sy der poerte toebehoeren”. Het duurde evenwel nog tot 1401, alvorens het bisdom Luik verlof gaf, dat te Terheyden een bijkerk werd opgericht, met deze beperkingen, dat het kapittel van Breda enige rechten bleef behouden, en dat de pastoor van Terheyden „de jure” vicecureit (vicarius coadjutor) bleef van de pastoor van Breda: als een duidelijk en blijvend bewijs, dat Terheyden te voren volledig onderhorig was geweest aan de oude parochie van Breda. Eerst in 1635 werd Terheyden een zelfstandige parochie.

De gemeente **Teteringen** is eerst in 1796 zelfstandig geworden. Te voren vormde dat gebied „de Buitenpoortერიj” van de stad. De aldaar reeds in 1450 bestaande kapel werd in 1635 tot

parochiekerk verheven, en losgemaakt van de moederkerk Breda, waaronder de Buitenpoortery voorheen kerkelijk ressorteerde.

Zowel Terheyden als Teteringen mag dan ook minstens ten deele beschouwd worden als een deel van het allodiaal erfgoed van Breda, dat Godfried van Schoten heer van Breda, in 1169 aan de hertog opdroeg.

Op de Westeroever van de Mark lag het geval weer anders. Geheel het grondgebied der voormalige gemeente **Princenhage** werd oudtijds bediend door de oude parochie Mertersem, die vóór 1316 nochtans onder Gilze ressorteerde, èn met Gilze aan het patronaatschap der abdij Thorn onderhorig was, totdat in 1790 het gehucht Beek tot een zelfstandige parochie werd verheven.

Binnen deze parochiegrenzen lagen weleer verscheidene heerlijke goederen, die vermoedelijk ofwel splitsingen waren van het hertogelijk domein ofwel lenen waren van de Huize van Breda, en vandaar de naam ontvingen van Hage Hertog en van Hage onder Nassau, totdat dit laatste in de 18e eeuw betiteld werd met Princenhage, ofschoon de volksmond bleef spreken van het Haage. Dit Haage is een verdietsing van het Latijnse woord indago dat omheining betekent, hetzij door sloot, wal, haag; ofwel door vlechtwerk, zoals bekend is in het oude wapen „de Hollandsche tuin”. Terwijl het woord heininge in het polderland meest: afgebakend en ontgonnen of aan de zee onttrokken grond betekent, omvatte de Dongense Heininge een jachtgebied of warande, in Zuid Brabant ook park genoemd. Heeft Hage en heininge dus een dubbele betekenis, het woord warande duidt immer op een heerlijk jachtgebied.

Hage Hertog was dus de samenvatting van een gebied, dat de hertog zich in 1169 als jachtgebied reserveerde, of waarvan hij enige delen reeds als hertogelijke lenen had uitgegeven. Daartoe behoorde het aloude goed Burgst of Borgst, dat zijn naam wellicht zal ontleend hebben aan een (hertogelijke?) burcht. Daaronder viel eveneens het aloude en hoogst gecompliceerde goed Gageldonk, waarvan het leen Hambroek vermoedelijk weer een

afsplitsing was. In de 14e eeuw werd Hage Hertog aan de heer van Breda verpand en niet meer ingelost, terwijl Gageldonk met Hambroek door Nassau in de 15e eeuw werden opgekocht en met het Land van Breda verenigd werden. Burgst daarentegen bleef wel zelfstandig, maar verloor geleidelijk zijn heerlijke rechten.

Hage onder Nassau was het gedeelte, dat niet meer als een afzonderlijk hertogelijk leen beschouwd werd. Eensdeels kan het gevormd zijn door Godfried's allodium vóór 1169, anderdeels door een onderdeel van de hertogelijke schenking van de vennen en moeren tot aan de Striene die in dat jaar aan Godfried's bezit werden toegevoegd, maar nu in leenverhef.

Al valt de oude grens, evenmin als de juridische verhouding tussen deze beide delen van „De Hage” (n.l. Hertog en Nassau) niet meer te reconstrueren; al is ons duister het verband van Burgst en Gageldonk zowel onderling, als met Hage Hertog; al moeten we het antwoord schuldig blijven op de vraag, welke waarde en welke rol aan het oude Burgst moet toegekend worden; we weten tenminste, dat Burgst, Gageldonk en Emelenberg dicht bijeen lagen of aan elkander grensden; dat ten Zuiden daarvan het oude Haagje gelegen was, en dat „de Hage” met Breda verbonden was door de oude „Haeghedijc”. We vermoeden bijgevolg dat Hage Hertog de Noordelijke, Hage onder Nassau daarentegen de Zuidelijke helft van „de Hage” was.

De Westgrens van Breda werd oudtijds gevormd door de rivier de Mark. Dit verklaart het feit, dat de oude Markendaalsche kapel (gesticht in 1362) onderhorig was aan de parochie Mertersem, omdat die kapel aan de westzijde van de Mark (de Haven) was gebouwd.

Toen de stad echter tussen 1531 en 1543 werd uitgelegd (of wellicht reeds eerder?), werd het Haagsche grondgebied tussen de Tolpoort en de Haagpoort bij de stad getrokken en de wal hier omheen gelegd, zodat de Markendaalsche kapel (ongeveer ter plaatse van de huidige kathedrale kerk) binnen de stad kwam te liggen, maar desondanks toch aan de parochiekerk van Princen-

hage onderhorig bleef, totdat zij door de Hervorming aan haar katholieke bestemming werd onttrokken.

Bij diezelfde gelegenheid werd de stad ook naar het Zuiden uitgelegd en de Eindpoort naast de „Oude Vest” vervangen door de poort aan het Ginnekenseinde. Een overgave van deze strook grond door Ginneken aan Breda vonden we nergens vermeld zodat het vermoeden gewettigd lijkt, dat deze strook te voren als Buitenpoorterij gold, en mogelijk reeds was ingesloten bij de schenking van 1280 „tot de Molengracht”.

Nimmer heeft de bedding der Boven-Mark (dus ten Zuiden van de Molengracht of van de Ley) behoord tot de jurisdictie van de stad Breda. Evenmin heeft de kerk van Ginneken ooit onder het kapittel van Breda, of onder de parochiekerk van Breda geressorteed. Integendeel. De kapel van Ginneken, staande op de oever van de Mark, ofschoon in 1261 verheven tot de titel van „halve kerk” (ecclesia dimidiata), bleef nog tot 1316 aan haar moederkerk Gilze onderhorig; en ook daarna bleef ze onder het bewind van Thorn.

Toch bleken ongeveer alle heerlijke landgoederen op de beide oevers van de Boven-Mark achterlenen te zijn van de Huize van Breda, zodat we geneigd zijn tot de mening, dat de Boven-Mark als waterregaal of heerlijk recht van de landsheer, door de hertog aan de Heer van Breda in leenverhef was geschonken, hetzij na de opdracht in 1169, hetzij toen hem in 1212/3 de bescherming der tollén werd toevertrouwd. In de volgende eeuwen wordt de visserij in de Boven-Mark dan ook door de heer van Breda verpacht, terwijl er nimmer — voor zover bekend — op de Boven-Mark een watermolen stond.

Geografisch beschouwd, was Breda laag gelegen, en daardoor een waterzak of een waterboezem van de snelvlietende wateren van Mark, Aa en Leij, die aldaar samenvloeden. Toch mogen we niet vergeten, dat vóór de St. Elisabethsvloed van 1421 de waterstand veel lager was, en dus de wateren gemakkelijker Noordwaarts afvloeiden, voor zover ze in de bossen,

in de vennen en op de heide niet werden vastgehouden.

Tot laat in de dertiende eeuw had Breda slechts te water een normale verbinding met het Noorden. Te land was er slechts één verbinding, namelijk naar de markt te Ginneken, waar de wegen uit het Oosten, Zuiden en Westen een knooppunt vonden. Ter toelichting diene, dat van Ginneken uit twee wegen Zuidwaarts liepen: één ten Westen van de Mark over Galder naar Meerle, een andere ten Oosten van de Mark over Strijbeek naar Meerle. Beide sloten aan op de weg van Meerle over Hoogstraten naar Antwerpen. Er liep dus geen enkele „Oude Baan” over Breda, maar wel over Ginneken. De lage ligging was hiervan de reden; op die lage ligging duiden ook de wegen die Breda gingen verbinden met Noord, Oost en West.

De **Lovensdijk**, genoemd naar de heren van Leuven (Hendrik of Arnoud), zal vermoedelijk het éérst zijn aangelegd, en wel tussen 1268 en 1288. Deze Lovensdijk verbond Breda met Ypelaer, en sloot aan op de weg van Ginneken naar de Heusdenhoutse Kapel, welk ruim plein — naar het schijnt — een oude pleisterplaats was voor het wegverkeer, òf over Oosterhout en Geertruidenberg naar Holland, òf over Dongen naar 's Hertogenbosch, òf over Tilburg naar Eindhoven. Behalve naar voornoemde plaatsen schiep de Lovensdijk voor Breda ook de kortste verbinding met Bavel, Gilze en Alphen.

Behalve de verbinding met andere plaatsen, had voor de aanleg van de Lovensdijk wellicht nog een ander motief gegolden. Hierboven werd reeds vermeld, dat de naam Ypelaer voor het eerst in 1280 voorkomt, drie jaren nadat de abdis van Thorn de agricultura van Ulvenhout, het bos Lyndenhout en de tienden van Ginneken in erfpacht blijvend had afgestaan aan de heer van Breda. Ook hebben we het vermoeden geuit, dat in 1277 Ypelaer nog onder het bos Lyndenhout begrepen was. De abdis zal, hetzij vrijwillig, hetzij vanwege zekere pressie, in deze overdracht hebben toegestemd, omdat de heer van Breda wellicht zowel met het Ulvenhout, als met het Lyndenhout een speciale bedoeling had, en die kort daarop uitvoerde.

De agricultura van Ulvenhout met het later zogenaamde Grymhuysen als woning en jachtslot en met het bos als jachtgoed zal door Arnoud voor zijn neven zijn bestemd; later wonen er immers de heren van Ulvenhout uit het Huis van Liedekerke.

Het in cultuur gebrachte deel van het Lyndenhout n.l. Ypelaer werd wellicht bestemd als leengoed en woonplaats van 's heren schout over de lande van Breda (later drossaard genoemd), waardoor deze toezicht kon krijgen over de rivierovergangen te Ginneken en Tervoort, hetgeen in die tijd van groot belang was in verband met de aloude verkeerswegen naar Holland, het Sticht en Gelder, en naar de Meierij. In elk geval zijn — voor zover bekend — zeker twee drossaards bezitters van het leengoed Ypelaer geweest, n.l. ridder Jan uten Campe in 1388 wiens dochter Elisabeth gehuwd was met Jan van Nyspen. Hun kleinzoon Adam van Nyspen was ook leenman van Ypelaer van 1458—1475, en sedert 1443 of 1447 drossaard.

Het meest Westelijk deel van het Lyndenhout, het laagst gelegen gedeelte zal Arnoud wellicht ter ontginning te samen met de weiden en wilderden rond Breda aan de inwoners van Breda tot „gemeinte” d.w.z. tot gemeenschappelijke weide hebben geschonken. Mogelijk diende dus de aanleg van de Lovensdijk niet alleen voor het verkeer, maar ook tot bevordering der ontginning.

De Teteringsche-dijk kan wel dateren uit het eerste kwartaal der 14e eeuw, en zal — indien ze niet reeds vroeger bestond — zijn aangelegd ter ontginning van de 19 hoeven wildert ($19 \times 12 = 228$ bunder) gelegen bij „Tateringhe” (tevens de eerste vermelding van die naam), welke 19 hoeven door Philips van Liedekerke als leen in 1314 waren uitgegeven blijkens het Oorkonden-boek van St. Catharinadal; deze wildert was gelegen tussen Teteringen en de Emelenberg, dus de Vucht.

De Haghedijk vinden we het eerst vermeld in het oudste Bredase Keurboek „het Houten Boeksken”, dat na 1373 geschreven is; vervolgens lezen wij deze naam in het Cartularium van het Begijnhof van Breda op het jaar 1382.

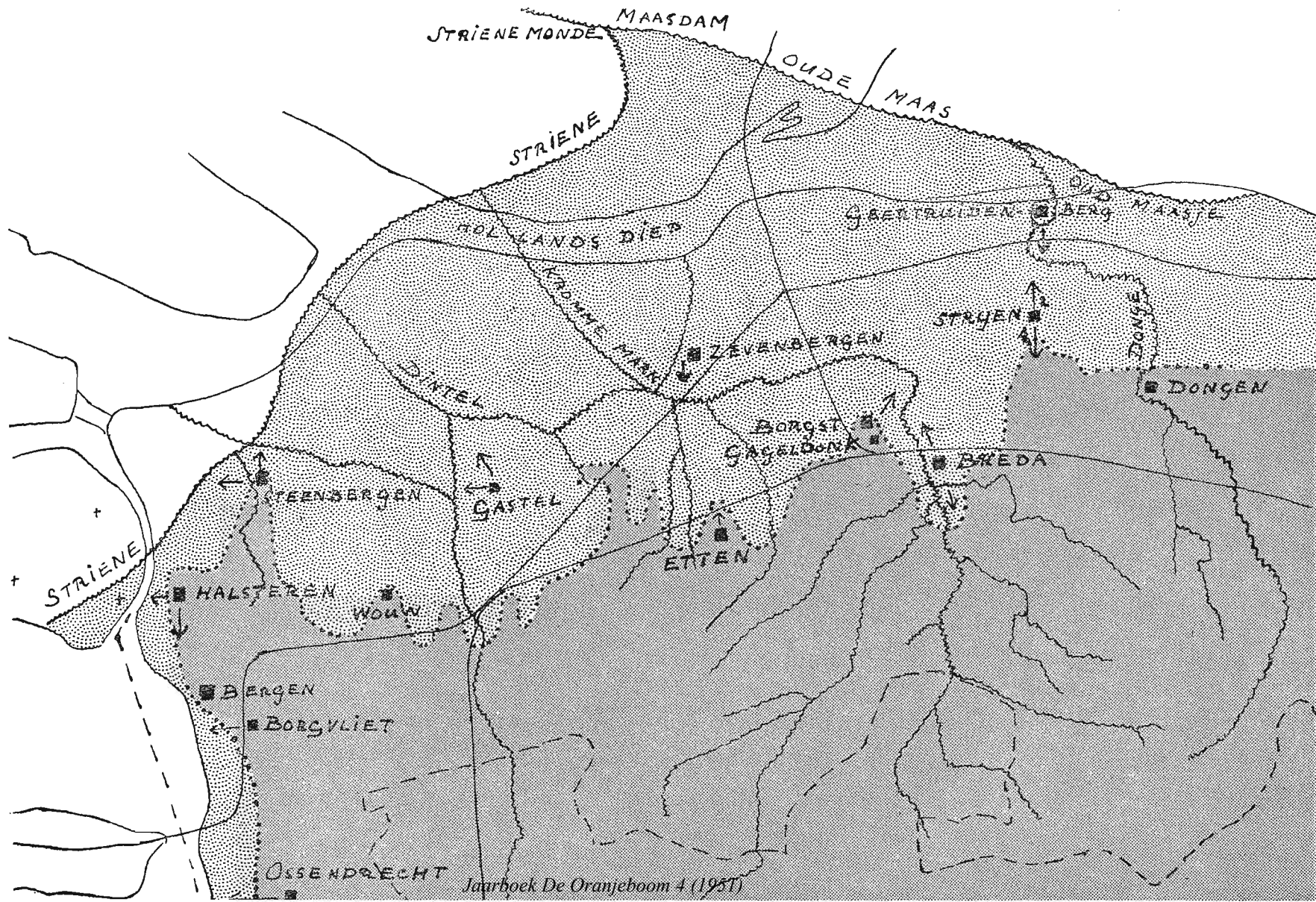
Uit het voorgaande is duidelijk gebleken, dat Breda zeer laag gelegen was, hetgeen op de grote kaart voor ieder zichtbaar is. Daarom zijn de terreinhoogten opgetekend; maar bovendien zijn er ook hoogtelijnen getrokken van 0.0 A.P., 2.5 A.P., 5.0 A.P., 7.5 A.P., en ten slotte boven 10.0 A.P., zodat tussen de lijnen de gronden vallen van 0.0 tot 2.5 A.P., van 2.5 tot 5.0 A.P., van 5.0 tot 7.5 A.P., van 7.5 tot 10.0 A.P., en ten slotte boven 10.0 A.P. blijkens een kaart v. d. Topografische dienst.

In dit laag gelegen gebied nu werd een burcht gebouwd, welke, gelegen tegen de belangrijke verkeersweg: de Mark, ten doel had de watertol te beschermen. Over land was deze burcht alleen uit het Zuiden bereikbaar. Dat zij daar zwak verdedigbaar was, wettigt het vermoeden dat zij tevens strategisch bedoeld was en wel tegen het Noorden, dus tegen het graafschap Holland.

Welke was nu de juiste ligging van de burcht? Vast staat dat de oude burcht van Polanen ter plaatse van het huidige kasteel van Nassau is gebouwd, dus ten Oosten van de Mark. Maar lag aldaar ook te voren de burcht van de heren van Schoten?

Of was deze gelegen ten Westen van de Mark, dus onder de Hage, wellicht wat we nu „Burcht” noemen? De aloude goederen aldaar geven te denken: Borgst, Gageldonk, Hambroek, Emelenberg. Volgens het kaartje van Van Goor zouden de Denen (of Noormannen) ten Westen van de Mark hebben gewoond. Dit kaartje is gefingeerd, zoals in achttiende-eeuwse werken vaak het geval is. Maar in hoeverre was zij gefingeerd? Zou het niet mogelijk zijn, dat in de fictie van Van Goor een neerslag gezien mag worden van een ouder traditie, welke zich een vestiging ten Westen van de Mark herinnerde? Wellicht zou een nader systematisch onderzoek tot merkwaardige uitkomsten kunnen leiden.

Een eenzame verschijning was deze burcht echter geenszins. Zij behoorde tot de vele versterkingen welke te zamen een verdediging vormden van de noordwestgrens van het oude hertog-

dom Brabant. Het hierbij gevoegd kaartje schetst in grove trekken deze verdedigingslinie van uit het Westen: de Schelde tot aan de Donge.

Als burchten of sloten, die in de dertiende eeuw de waterwegen en watertollen (met geleide) moesten beschermen, komen wellicht in aanmerking; Ossendrecht—Borgvliet—Bergen op Zoom (met Yrsekeroord) — Halsteren — Steenbergen — Burgst (met Gageldonk en de Emer?) — Breda — Strijen. Het is stellig merkwaardig, dat al deze versterkingen liggen op de grens van de hogere gronden. Dat de oude burcht van Polanen een uitzondering vormt, is zeker niet minder merkwaardig, en wel zo, dat het de zo-even gestelde vraag omtrent het kaartje van Van Goor kan rechtvaardigen, juist omdat Burgst gelegen is op hoger terrein. Mogelijk is ook Gastel een uitzondering geweest. Echter zal het wel onopgehelderd blijven of daar een versterking bestaan heeft, of dat de oude kerktoren hiertoe ook gediend heeft. Duister is ook de oude historie van het kasteel van Etten. Wat was het doel?

Hoe dan ook, het kaartje wijst op een reeks versterkingen, waarvan er verscheidene juist op een nauwkeurig berekende plaats waren aangelegd b.v. Ossendrecht, Borgvliet, Halsteren met een volledig overzicht over de Schelde tot Antwerpen en over de Oosterschelde (de oude Waterweg); Steenbergen ter bescherming en overzicht van de Striene (hier is bedoeld zowel het oude Tolhuis op de Markt als ook de z.g. Oude toren, later ook wel Spaansche toren of Blauw = Wouwpoort genoemd); Burgst en Breda konden van de West en Oostzijde de Mark beheersen en tevens de landwegen.

Het meest merkwaardige is de ligging van deze versterkingen telkens juist op de vloedvrije uitloper van de donken of landtongen, zodat over land deze sloten slechts uit het Zuiden te benaderen waren, en aan drie zijden de vloed voor zich hadden, n.l. uit het Westen, het Noorden, en het Oosten. Voorzeker zal een verder onderzoek hier nog nodig zijn en ons wellicht nog meer verrassingen brengen.

* * *

Wat Breda aangaat: de lage ligging van de burcht van Polanen had tot gevolg dat de nederzetting rondom deze burcht zeer traag tot ontwikkeling kwam, in ieder geval trager en later dan die van de omliggende dorpen. De bewering dat de hoger gelegen dorpen in de omgeving, ongeveer alle oudere wooncentra zijn dan Breda, is niet vermetel en kan op goede gronden zelfs verdedigd worden: dorpen d.w.z. gehuchten, die in zielental zozeer waren uitgegroeid, dat er reeds een wel of niet onafhankelijke parochiekerk in het centrum was gebouwd, ofwel dat een reeds oudere gehuchtskapel tot parochiekerk was verheven.

Toch zou Breda volgens sommigen reeds van Frankische oorsprong kunnen zijn, en zij gronden dan hun oordeel op de naam Breda die zou kunnen teruggaan op een Frankisch Braide, verwant aan de naam Brede of Maasbree ten Westen van Venlo, en Brede in de Belgische kempen. Ook wijzen zij op de driehoeksvorm van het oudste deel van Breda: de Havermarkt. Het bouwen van de eerste versterking volgens het privilege van 1252 is nog geen bewijs van een talrijker bevolking dan op de dorpen, en nog veel minder een bewijs van chromologische prioriteit, ofschoon het legaat, door Godevaart van Breda in 1246 vermaakt aan het Gasthuis van Breda, anderzijds weer doet vermoeden, dat de bevolking reeds min of meer was aangegroeid, vooraleer een gasthuis gesticht werd. In 1223 werd nog gesproken over „castrum et villa de Breda”, „de burcht met het landgoed” of ruim genomen: „met het dorp”.

Als we teruggaan tot vóór 1223 wordt de kans op een talrijke bevolking nog veel geringer. In 1203 wordt in het contract over de Hollandse graaf gezegd: „Praeterea comes renuntiavit omni juri (aldus bij Van Goor; mogelijk een drukfout voor „jure”) quod habere se dixerat in Breda”. „Bovendien heeft de graaf afstand gedaan van elk recht, dat hij beweerd had op Breda te hebben”. Zo algemeen mogelijk wordt hier het totaal bezit zonder onderdelen vermeld. In 1169 ten slotte verklaart Godfried van Schoten, aan de hertog vrijwillig te hebben opgedragen: „castellum de Breda cum omni allodio quod tenui et teneo infra

locum qui Haga dicitur" d.w.z. de burcht van Breda met al het vrije goed onder (of in, of beneden?) de plaats die Hage heet"; alléén de burcht met de grond onder of in 't Haagje, zonder meer; de „villa", „het landgoed" of „het dorp Breda" wordt hier zelfs niet vermeld.

Een ander argument spreekt nog krachtiger taal. Vóór 1169, vóór Godfried, is nog geen **historisch bewijs** gegeven van een andere heer van Breda al worden door moderne geschiedschrijvers wel oudere genoemd, die schijnen te spruiten uit de omstreken van Namen. Hoelang Godfried in dit jaar zijn allodium bezat, is onbekend; evenzo van wien hij het ontvangen of geërfd heeft. En toch wordt het telkens uitdrukkelijk allodium genoemd. Dus moet het al lang een vrij goed van een of andere familie geweest zijn.

Omvatte dit allodium inderdaad de geheele latere baronie? Het antwoord is moeilijk. Maar het blijft opmerkelijk dat de heer van Breda alleen maar het patronaatschap der kerk van Breda (later ook van Terheyden, indirect) bezat. Al de dorpskerken in het rond waren eigendom òf van Echternach—Tongerloo, of van òf van Nijvel—Thorn òf van St. Baaf-Tongerloo, of van het bisdom Luik, òf van de eigen bevolking, wat het patronaatschap betreft; maar geen enkele van de heer, van het kapittel, van de parochiekerk van Breda. Zou dit niet een verklaring kunnen zijn: Omdat de omliggende dorpen ouder zijn en kerkelijk **reeds eigendom** van abdijen, bisdom of bevolking **waren**, nog vóór dat Godfried van Schoten heer van Breda optrad?

Men komt dan tot deze opvatting: Vóór 1169 was de burcht van Breda met de Hage een allodiaat bezit van de familie van Schoten. Sedert 1169 werden beide een leengoed maar nu vermeerderd met de tol van Breda en met de lage gronden tot de Striene; d.w.z. met het overschot der nog niet uitgegeven en niet gereserveerde gronden. Wat de omgeving van Breda betreft, bestonden deze gronden uit de **waterboezem van de Mark**, welke gronden vandaar nog ongeveer onbewoond waren, afgezien van enkele horigen van de burcht, en enkele visschers en jagers, die

de visscherij of jacht verkregen of gepacht hadden, en in de omgeving nog ter kerke gingen: te Ginneken of te Princenhage.

Nog een paar aantekeningen over de eerste uitbouw van het stadsleven tot slot.

In 1269 was in Breda het stenen munster (de kerk) al gebouwd, waaraan wellicht een houten kerk of kapel is voorafgegaan. In 1303 wordt deze stenen kerk geschikt geoordeeld om daarin een kapittel te stichten.

Nadat in 1252 de stadsrechten, in 1290 het kasseigeld, rond 1321 het accijnsrecht en het marktrecht, in 1355 de hal, de waag en de opslag van goederen waren verleend, werd in 1355 tevens begonnen met een definitieve ommuring en versterking van de stad.

Was vóór 1246 het culturele leven in de omringende dorpen misschien groter geweest dan in Breda; wellicht reeds sedert 1303, maar zeker na 1350 tijdens het bestuur van Polanen groeide de stad Breda uit tot een centrum van geestelijke en stoffelijke cultuur, en beleefde haar grootste bloei onder de Nassauwers.